УДК 378

Ф.Ф. Харисов

УКУЧЫЛАРДА КОМПЕТЕНЦИЯЛӘР ФОРМАЛАШТЫРУ МӘСЬӘЛӘСЕ: ЛИНГВОМЕТОДИК АСПЕКТ

В данной статье раскрывается тесная взаимосвязь между образовательным процессом и формированием и развитием различных компетенций в ходе обучения родному (татарскому) языку. Среди них наиболее значимыми считается общественно-политическая, коммуникативная, информационная, культуроведческая компетенции. Наряду с этим в условиях Республики Татарстан подчеркивается особая актуальность формирования и совершенствования у учащихся коммуникативной, лингвистической, национально-культуроведческой компетенций как социально значимых.

Ключевые слова: компетенция, лингвометодика, культуроведческая компетенция, коммуникативная компетенция, Стандарт, татарский язык.

This article reveals the close relationship between the educational process, formation and development of various competences in the course of language learning. Among them, the author considers the most significant socio-political, informational, communicative and cultural competence. Along with this, special relevance of the formation and improvement of the communicative, linguistic, and national cultural competences of the students in the conditions of the Republic of Tatarstan is emphasized.

Keywords: competence, linguistic methods, cultural competence, communicative competence, Standard, Tatar language.

Белемле булу үзе генә, куллану осталыгы һәм күнекмәләр булдырудан башка, мәктәптән тыш эшчәнлеккә әзерләү мәсьәләсен хәл итә алмый. Шуңа да бүгенге лингвометодикада бу проблема киңрәк һәм башка төрле яссылыкта куела: белем алуның максаты белем һәм осталыкка ия булу гына түгел, бәлки иҗтимагый тормышка әзерләү өчен, укучыларда кирәкле компетенцияләр булдыру.

XX гасыр ахырларында телләр укыту методикасында «компетенция» термины кулланыла башлый.

1996 елда «Европада урта белем» проекты кысаларында Берн шәһәрендә үткәрелгән симпозиумда кабул ителгән компетенцияләр рәтенә түбәндәгеләр кертелгән:

1. Икътисади-сәяси компетенция яки көндәлек тормышта туган проблемаларны чишүгә әзерлек (кирәкле карарны кабул итү һәм аны гамәлгә ашыру җаваплылыгын үз өстеңә алу).

2. Мәгълүмати компетенция (яңа алынган мәгълүмат чыганаклары белән эшләүгә әзерлек һәм аңа ихтыяҗ булу): тиешле хәбәрне төрле чыганаклардан эзләп табу; аның дөреслеген, яңалыгын һәм тормыштагы әһәмиятен ачыклау; яңалыкны куелган бурычларны хәл итүгә бәйле рәвештә эшкәртү, саклау (архивка урнаштыру) һәм кирәк вакытта аларны эзләп табып файдалану.

3. Коммуникатив компетенция (аралашу компетенциясе). Укучыларны өйрәнелә торган телдә дөрес итеп аралашырга өйрәтү.

4. Иҗтимагый-мәдәни компетенция. Күп мәдәниятле җәмгыятьтә үзара хезмәттәшлек итүгә һәм иҗтимагый тормышка әзер булган шәхес тәрбияләү.

5. Гомер буе белем алуга әзер булу компетенциясе югарыда саналган максатларны гамәлгә ашырудан килеп чыга [Соловьёва, 2002, с. 11–14; 228].

Телгә яңа стандартлар нигезендә өйрәткәндә, укучыларның универсаль танып белү компетенцияләрен үстерүдә һәм камилләштерүдә түбәндәгеләргә өстенлек бирелә:

• проектлау-тикшеренү күнекмәләрен гамәли яктан үзләштерү;

• текстның мәгънәсенә төшенеп уку һәм алган мәгълүмат белән эшли белү күнекмәләрен бирү;

• танып белү ысулын гамәли яктан куллана белергә өйрәтү, тел дәресләрендә логик фикерләү алымнарына ия булу.

Мәсәлән, башлангыч сыйныфларда үзләштерелгән мәгълүмат белән эшләү күнекмәләре тагын да камилләштерелә, үстерелә һәм түбәндәге нәтиҗәләргә ирешелә:

• әзер мәгълүмат чыганакларындагы фикерләрне системага салып, чагыштырып, тикшереп һәм гомумиләштереп, мөстәкыйль аңлатмалар бирергә өйрәтү;

• аерым текстлар белән эшләгәндә, төп фикерне аерып алып, аны тезис рәвешендә кыска, җыйнак һәм төгәл итеп, график формада (таблица, схема, карта яки диаграмма) җиткерү;

• таблица һәм схемаларны тутыра, график рәсемнәрне тулыландыра белү. Моның өчен тел дәресләрендә мәгълүматны төрле чыганаклар һәм заманча техник чаралар ярдәмендә эзләп табарга өйрәтү, Интернет челтәреннән чамасын белеп һәм дөрес файдалану.

Укучыларның *танып белү компетенциясен* Стандарт нигезендә үстерүдә түбәндәге нәтиҗәләргә ирешү күздә тотыла:

• тел дәресләрен туган ил тарихы һәм географиясе, мәдәни мирасы һәм традицияләре белән бәйләнештә алып бару;

• дәресләрдә үтелә торган темалар нигезендә туган илнең иҗтимагый-сәяси төзелешен, анда булып узган тарихи вакыйгаларны хронологик һәм фактик яктан белү; шуңа бәйле рәвештә дәүләт символларын – герб, флаг һәм гимнны, дәүләт бәйрәмнәрен белү;

• илнең гражданнары һәм аерым милләт вәкилләре буларак, үз хокукларын һәм бурычларын аңлау, милли традицияләрне, мәдәниятне һәм кыйммәтләрне аңлау, белү.

Югарыда саналган компетенцияләрнең уку-укыту эшчәнлегендәге әһәмиятен һич тә инкяр итмичә, татар теленә өйрәткәндә, түбәндәге компетенцияләрне булдыру мөһим.

1. Аралашу компетенциясе. Узган гасырның 80 нче елларында «коммуникатив компетенция» дигән төшенчә барлыкка килә. Бу терминны Америка социолингвисты Делл Хаймс тәкъдим итә.

Ул аралашу өчен тел тамгаларын һәм аларның кушылу кагыйдәләрен белү генә җитмәвен, мәдәни һәм иҗтимагый яктан әһәмиятле шартларны, вакыйгаларны белү кирәклеген дә әйтә. Шуңа күрә коммуникатив компетенцияне «интегратив белем бирү» дип атый һәм аның эчтәлегенә лингвистик һәм иҗтимагый-мәдәни компонетларны да кертә [Соловьёва, 2002, с. 10]. Бу фикер күп кенә чит ил галимнәре тарафыннан кабул ителә һәм кулланылышта йөри башлый, ләкин аңа өстәмәләр дә кертелә. Мәсәлән, Америка галимнәре М. Кэнэл һәм М. Свейн дүрт хосусый компетенцияне аерып чыгара: грамматик (лингвистик), дискурсив, социолингвистик һәм стратегик [Соловьёва, 2002, с. 18–22].

Аралашу компетенциясе үз эченә түбәндәгеләрне ала:

• башкалар әйткәнне аңлау һәм үз фикереңне белдерү өчен тупланган белем, осталык, күнекмәләр җыелмасы;

• хәзерге татар әдәби теле нормаларына ия булу, сүз байлыгын һәм сөйләмнең грамматик ягын дөрес үзләштерү;

• бәйләнешле сөйләм күнекмәләрен телдән һәм язма формада булдыру;

• урта һәм өлкән сыйныф укучыларының кызыксыну даирәсен киңәйтү, туган телдә психологик һәм төрле аралашу ситуацияләренә бәйле рәвештә аралаша белүләренә ирешү, дәресләрдә үзләштергән белем һәм күнекмәләрдән нәтиҗәле итеп файдалана белү һ. б.

Шуның белән беррәттән, аралашу эшчәнлеген үстерүгә караган универсаль күнекмәләрдән түбәндәгеләргә өстенлек бирелергә тиеш:

• төркем белән эшләү күнекмәләрен булдыру (укучының иптәшләре һәм укытучы белән бергәләп эшләве мораль-әхлакый һәм психологик яктан гамәли эш алымнарына өйрәтә);

• аралашу компетенциясе нигезендә төрле бурычларны хәл итү алымнарын үзләштерү, тел өйрәнүнең башка кешеләр белән аралашу нигезен тәшкил итүен аңлау, шул максаттан чыгып, тормыш хәлләренә бәйле рәвештә иптәшең белән аралашу нормаларын һәм формаларын үзләштерү;

• тел өйрәнүдә акыл һәм сөйләм эшчәнлеген үстерүне һәм камилләштерүне алгы планга кую (укучыларның ана телен өйрәнүендә аралашу компетенциясен истә тотып эш итүенә этәргеч ясый).

2. Лингвистик компетенция укучыларның сөйләмне грамматик яктан дөрес формалаштыруларын, өйрәнелә торган телнең төрле яруслары буенча (лексика, фонетика, грамматика) телдән һәм язма формада ирекле аралашуларын оештыра алырлык белемгә ия булуларын аңлата.

3. Милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция, ягъни телне милли-мәдәни яссылыкта үзләштерү укучыларны сөйләмгә өйрәткәндә, рухи, эстетик тәрбия һәм белем бирү чарасы буларак, милли үзенчәлекләрне чагылдырган текстлар белән эшләү, тормыш-көнкүреш, гореф-гадәт үзенчәлекләрен, сынлы сәнгать әсәрләрен, халык авыз иҗаты үрнәкләре мисалында татар сөйләм әдәбе

нормаларын үзләштерү, шулар аша халыкның милли-мәдәни үзенчәлекләрен белү, телнең милләтләр арасында аралашу-аңлашу чарасы булуына төшенү; тел тарихы белән халык тормышының аерылгысыз булуын аңлау.

4. Иҗтимагый-мәдәни компетенция. Иҗтимагый-мәдәни белем бирү – мәгариф системасында чагыштырмача яңа төшенчә. Ул иҗтимагый-мәдәни компетенция формалаштыру белән бәйле аралашу компетенциясе составына керә һәм аның бер өлеше булып санала.

Укыту процессына иҗтимагый-мәдәни яссылыкта якын килү телгә татар мәдәнияте аша өйрәтү юнәлешен билгели. Бу компетенциягә түбәндәгеләр керә:

• телнең танып белү һәм аралашу чарасы гына түгел, бәлки иҗтимагый хәтер формасы да икәнлегенә төшенү;

• һәр тел берәмлеге эчендә аңа хас булган мәдәни эчтәлекне күрә белү;

• өйрәнелә торган тел вәкилләре һәм сөйләм белән милли-мәдәни мохит арасындагы бәйләнешне аңлау;

• тел һәм җәмгыять үсеше турындагы белемнәр җыелмасын куллану, татар телендә аралашу осталыгына ия булу;

• иҗтимагый-мәдәни эчтәлектәге белем (Туган ил яки туган төбәк, өйрәнелә торган тел, аның рухи байлыклары, мәдәни традицияләре турында мәгълүмат) алу;

• аралашу тәҗрибәсен туплау;

• телне куллану алымнарын белү;

• чит тел мәдәнияте күренешләренә шәхси мөнәсәбәт белдерү;

• мәгълүмати яктан бай булу;

• актуаль һәм заманча булу;

• аутентик текстларның күплеге;

• татар мәдәниятен чагылдырган текстлар булу;

• укучыларның кызыксыну даирәсен истә тоту;

• сөйләмнең татар әдәби теле нормаларына туры килүе;

• өйрәнелә торган текстларның катлаулана бару принцибына туры килүе;

• рус мәдәниятен чагылдырган материалларны даими куллану;

• сайлап алынган материалларның аңлаешлылык һәм көч җитү принципларына туры килүе.

Мондый таләпләр тел чаралары ярдәмендә укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыруның нәтиҗәлелеген яхшыртырга ярдәм итә.

Яңа буын Стандартта укучыларны иҗтимагый тормышка әзерләү мәсьәләсенә зур урын бирелә. Мондый эшчәнлек – өзлексез дәвам итә, киң кырлы шәхеснең психик сыйфатларын үзгәртә һәм үстерә торган процесс. Аның иң мөһим өлеше кешенең балачак һәм яшүсмер чорларына туры килә, чөнки бу вакытта киләчәк тормышка әзерлекнең нигезе салына, әйләнә-тирәдәге күренешләр белән кызыксыну да көчәя.

Гомуми белем бирү оешмаларында, төрле компетенцияләрне булдыру максатыннан чыгып, укучыларны иҗтимагый тормышка әзерләү һәм тәрбияләү мәсьәләсе түбәндәге юнәлешләрдә алып барылса отышлы була:

• гражданлык, патриотизм хисләре тәрбияләү, кеше хокукына, ирегенә һәм бурычларына хөрмәт белән карау;

• Россиягә, Татарстанга һәм, гомумән, туган төбәккә мәхәббәт тәрбияләү;

• яшәү һәм аның мәгънәсе, гаделлек, мәрхәмәтлелек, әти-әниләрне һәм башка кешеләрне хөрмәт итү, җаваплылык, өлкәннәр һәм кечеләр турында кайгырту, шәхеснең рухи-әхлакый үсеше, вөҗдан һәм дин иреге;

• төрле мәдәни мохиттә яшәүче шәхеснең кешеләргә, дәүләт институтларына, җәмгыятькә ышанып каравы, милләтләрне һәм аларның мәдәниятләрен хөрмәт итүе;

• хокукый һәм демократик дәүләттә Ватанга хезмәт итү, илнең бүгенгесе һәм киләчәге өчен иҗтимагый җаваплылык хисе белән яшәү;

• матурлыкка, гармониягә ия булган кешенең эчке дөньясы, иҗатта һәм сәнгатьтә үз-үзен күрсәтә белүе, шәхесне рухи һәм эстетик яктан үстерү һ. б.

Яшь буынны иҗтимагый тормышка әзерләүдә тел дәресләрендә үткәрелә торган рольле уеннарның да әһәмияте зур. Анда катнашучылар рольләрне тәкъдим ителгән проект буенча алдан бүлешәләр. Ул, мәсәлән, бергәләп караган спектакль буенча яки укучылар үзләре уйлап тапкан аерым ситуация нигезендә булырга мөмкин. Уен геройлары, алдан әзерләнмичә, импровизация формасында үз фантазияләрен өстәп, сөйләшү юнәлешен билгеләп, кирәкле тема буенча үзара аралашу оештыралар. Мондый уеннарда төрле һөнәр ияләре, әти-әниләр яисә җәмәгать оешмалары вәкилләре дә катнашырга мөмкин.

Туган (татар) тел дәресләрендә өйрәтү уеннары иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыруда мөһим урынны алып тора. Без аларны фонетик, лексик һәм грамматик төрләргә аерып күрсәтәбез (Харисов, 1994; 1996).

Яңа җәмгыятьтә үз урыныңны табу телләр белүгә бәйле, һәм бу уңайдан гомуми белем бирү оешмаларында аны тиешенчә үзләштергән шәхес тәрбияләү мөһим бурычлардан санала. Проблеманы уңай хәл итүнең бер юлы – дәресләрдә иҗтимагый-мәдәни материалларны кирәгенчә куллану. Билгеле булганча, аерым темага караган текстлар аларның төп эчтәлеген тәшкил итә. Мәсәлән, Татарстан һәм Россия турында матур әдәбият әсәрләреннән алынган өзекләр, диалог (полилог) үрнәкләре, җырлар, шигырьләр, аудио- һәм видеотекстлар һ. б.

Телне мәдәният белеме яссылыгында өйрәнү, мәдәнияткә караган текстлардан файдалану укучыларның тел белән мәдәният бәйләнеше турындагы белемнәрен тирәнәйтергә, бу өлкәгә караган компетенцияләрен үстерергә мөмкинлек тудыра, яшь буында милли

үзаң булдыруда зур роль уйный, татар телен чит тел буларак өйрәнүчеләргә башка милләт вәкилләренә карата түземле булырга, үз милләтенә караган рухи кыйммәтләр белән чагыштырып карарга һәм дөньяга карашын киңәйтергә ярдәм итә.

Укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыру белем бирүдә яңа юнәлешләрнең берсе булып санала. Әлеге мәсьәләнең уңай чишелеше телне милли һәм мәдәни яссылыкта өйрәтү белән бәйле. Бала дәресләрдә үзенең һәм башка халыкларның мәдәниятен хөрмәт итәргә, аны дөрес бәяләргә, төрле халыкларның мәдәни кыйммәтләрен үзара бәйләнештә карарга өйрәнсен. Әлеге материаллар телгә һәм мәдәнияткә кызыксынучанлык, башка милләт вәкилләренә сабыр һәм түземле мөнәсәбәт тәрбияли. Шуңа да тел дәресләрендә татар һәм рус халкының мәдәни традицияләре, гореф-гадәтләре, кыйммәтләре белән танышу өчен зур мөмкинлек тудырыла.

«Иҗтимагый-мәдәни компетенция» төшенчәсен түбәндәгечә аңлап була:

• тел танып белү һәм аралашу чарасы гына түгел, бәлки иҗтимагый хәтер формасы һәм милләтнең мәдәни үсеш күрсәткече дә;

• сөйләм белән мәдәният арасындагы бәйләнеш турында мәгълүматка ия булу;

• тел һәм җәмгыять үсешенә, сөйләм булдыруга башка шартларның (кешенең яшәү рәвеше, мохит, милләтнең рухи байлыклары һ. б.) йогынтысы;

• күпмәдәниятле җәмгыятьтә яши һәм хезмәттәшлек итә белү.

Иҗтимагый-мәдәни компетенция укучыларда түбәндәге осталыкларны булдыруны күзаллый:

• өйрәнелә торган тел нормаларын һәм милли традицияләрне белү;

• иҗтимагый-мәдәни шартларга туры килгән уңайлы аралашу стилен сайлау;

• иҗтимагый-мәдәни эчтәлектәге ыгы-зыгыларны булдырмау һәм, килеп чыккан очракта, аларны уңай хәл итә белү;

• җәмгыятьтә, гаиләдә һәм эштә шәхеснең үз урынын белүе;

• өйрәнгән телдә аралашканда, сабырлык, түземлелек күрсәтү һәм әңгәмәдәшеңә ихтирамлы мөнәсәбәттә булу һ. б.

Шулай итеп, укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенцияне булдыруның һәм үстерүнең кирәклеге Стандартның эчтәлегеннән үк аңлашыла. Мондый юнәлеш телгә өйрәтүне милли һәм мәдәни яссылыкта алып баруның стратегиясен билгели. Кыскача гына әйткәндә, иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыру хәзерге күптөрле мәдәниятләр яшәгән җәмгыятьтә үзара дустанә мөнәсәбәткә ия булган хезмәттәшлеккә әзерлекне дә аңлата. Укучыларда аны формалаштыру һәм үстерү уку-укыту процессына куела торган белем бирү, үстерү һәм тәрбияви максатларны да хәл итүгә юнәлтелгән.

Билгеле булганча, милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция белән иҗтимагый-мәдәни компетенция үзара тыгыз бәйләнештә

яши. Әлеге проблеманың бүгенге көндә аеруча актуаль булуын, татар теле укыту методикасына караган элеккеге һәм хәзерге хезмәтләрдә тиешле дәрәҗәдә чагылыш тапмавын истә тотып, шуңа да аңа киңрәк тукталдык.

Югарыда әйтелгәннәрдән түбәндәге гомуми нәтиҗәне чыгарып була:

1. Аралашу компетенциясе әйдәп баручы, башка компетенцияләрнең нигезен тәшкил итүче булып санала.

2. Хәзерге мәгарифнең уңышлы үсеше өчен, түбәндәге гамәлләрне тормышка ашырырга кирәк:

• уку эшчәнлегенең нигезенә салынган гамәли һәм белем бирү максатларының белем алуга юнәлтелгән булуы;

• белем бирүне үстерү максатын метапредмет һәм предмет буенча осталык һәм күнекмәләрне булдыруга, укучыларның фикерләү сәләтләрен үстерүгә тиңләштерү;

• тәрбияви максатны белем бирүдән көтелгән нәтиҗә һәм компетенцияләрнең җыелмасы итеп карау.

Әдәбият

Крючкова Л.И. Русский язык как иностранный. М.: Флинта; Наука, 2011. 215 с.

Соловьёва Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс. М: Просвещение, 2002. 256 с.

Харисов Ф.Ф. Рус телендә сөйләшүче балаларны татарчага өйрәтүнең башлангыч чоры. Казан: КДПИ, 1996. 48 б.

Харисов Ф.Ф. Экспериментальная программа по обучению татарской устной речи русских учащихся на первоначальном этапе. Казань: КГПИ, 1994. 34 с.

Харисов Фираз Фахраз улы,
педагогика фәннәре докторы, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең
татар теле белеме кафедрасы профессоры